

De veelvormigheid van het vroegste christendom

G.P. LUTTIKHUIZEN

 DAMON

Inhoud

Woord Vooraf	9
1. Inleiding	11
Jezus	13
Vroegchristelijke diversiteit	16
Paulus en het ontstaan van een christelijke hoofdstroming	18
Twee opmerkingen tot besluit	21
2. Diversiteit binnen en buiten de canon van het Nieuwe Testament	23
Verschillende tradities over Jezus	23
Verschillende verzamelingen geschriften	27
Contacten tussen diverse groeperingen en tradities	31
De vorming van de canon	33
De grenzen van de canon	36
Samenvatting en conclusies	38
3. Een nieuwe bron met woorden van Jezus?	39
Gaat het om een ‘apocrief’ evangelie?	40
De relaties tussen de evangeliën	45
Een latere compilatie van uitspraken van Jezus of een zelfstandige traditie?	47
Parabels en allegorieën	50
Enkele parabels van Jezus in ‘Thomas’ en in de synoptische evangeliën	51
Bepalen overwegingen van algemenere aard de keuze voor één van de oplossingen?	57
Een werkhypothese	59
Samenvatting en conclusies	61

4. Wat wilde Paulus?	63
Waarom schreef Paulus brieven?	63
Een theologische interpretatie	65
Een historische interpretatie	67
Een historische lezergerichte interpretatie	69
Conclusie	76
5. Vroegchristelijk jodendom	77
Continuïteit in de Handelingen van de apostelen	78
Continuïteit volgens Paulus en volgens zijn christelijk- joodse opposenten in Galatië	80
Het jodendom van de eerste volgelingen van Jezus	84
Nazoreeën	89
Ebionieten	92
Sporen van christelijk jodendom in de pseudo- Clementijnse roman, het zogenaamde evangelie van de Ebionieten en de Griekse Mani-biografie	94
Elchasaïeten	96
Conclusies	100
6. Het vroegste christendom in Alexandrië	103
De these van Walter Bauer	103
Een alternatieve oplossing	104
Het begin van het christendom in Alexandrië	105
Christelijke joden in Alexandrië in de tijd vóór Hadrianus	107
Vormen van christendom in Alexandrië in de tweede eeuw	111
7. De oorsprong van het kwaad volgens christelijke gnostici	121
Het Geheime Boek van Johannes	121
Een gnostische visie op de wereld	122
De gnostische oorsprongsmythe	123
Sofia	124
De schepper en zijn schepping	125
De daden van de schepper-god	126
Slotopmerkingen	129

8	Gnostische kritiek op het Oude Testament en zijn God	131
	Is de gnostische bijbelkritiek in een joodse of in een niet-joodse omgeving ontstaan?	132
	Dualisme en monisme	133
	Vroegchristelijke discussies over de waarde van het Oude Testament	135
	Het Ware Getuigenis	139
9.	De lijdende Jezus en de onkwetsbare Christus	143
	Jezus' gevangenneming en kruisiging	144
	Het voorbeeld van Petrus	147
	Conclusies	149
10.	Het ideaal van de complete mens in het Evangelie van Thomas	151
	Man-vrouwelijke eenheid	151
	Het innerlijke koninkrijk	154
	Noten	157

Woord Vooraf

In dit boek komen verschillende aspecten van het vroegste christendom aan de orde. De eerste zes hoofdstukken gaan onder meer over vormen van vroegchristelijk jodendom, de grote invloed van Paulus en de waarde van het in de vorige eeuw herontdekte Evangelie van Thomas. De laatste vier hoofdstukken behandelen centrale thema's van het vroege gnostische christendom. Hoofdstuk 7 spreekt over de oorsprong van het kwaad in de wereld, een voor alle religies en levensbeschouwingen cruciaal onderwerp. Gnostici hadden hierover heel andere ideeën dan vroegorthodoxe christenen. De hoofdstukken 8 en 9 zijn gewijd aan twee andere onderwerpen waarover gnostici van mening verschilden met hun medechristenen: de interpretatie van het Oude Testament en de betekenis van het lijden en de dood van Jezus. Visies op het mens-zijn komen in elk van deze hoofdstukken ter sprake. In hoofdstuk 10 gebeurt dit uitvoeriger aan de hand van een specifiek thema van het Evangelie van Thomas. Lezers die in het bijzonder in gnostische teksten en ideeën zijn geïnteresseerd, zouden kunnen beginnen met de laatste hoofdstukken. Het inleidende overzicht van hoofdstuk 1 kan ook tot slot als een afsluitende samenvatting worden gelezen.

Verschillende personen en instanties hebben mij geholpen bij de voorbereiding van dit boek, dat voor een deel gebaseerd is op eerder geschreven artikelen. Het bestuur van de faculteit der godgeleerdheid en godsdienstwetenschap in Groningen heeft mij in het academisch jaar 2001/2 vrijgesteld van onderwijstaken. Dank ben ik ook verschuldigd aan de directie en de staf van het NIAS (Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences) in Wassenaar. In hun instituut heb ik een jaar lang onder ideale omstandigheden kunnen werken aan een onderzoek naar het gebruik van bijbelse tradities in de vroegchristelijke gnostiek (het onderwerp van hoofdstuk 8 van dit boek). Het resultaat verschijnt in 2006 onder de titel *Gnostic Revisions of Genesis Stories and Early Jesus Traditions*

bij Uitgeverij Brill te Leiden. Collega's en studenten hebben mij waardevolle suggesties gedaan. Vooral de opmerkingen en kritische vragen van dr. Ton Hilhorst en gesprekken met wijlen dr. Roel Oost zijn belangrijk geweest. Uitgever drs. Freek van der Steen heeft mij gestimuleerd dit boek samen te stellen en op een zeer deskundige en efficiënte manier geholpen bij de totstandkoming.

1. Inleiding

De ontdekking van tot voor kort onbekende vroegjoodse en vroegchristelijke bronnen, in het bijzonder de geschriften van Qumran en de bibliotheek van Nag Hammadi, heeft geleid tot een herziening van traditionele beelden van het antieke jodendom, het vroege christendom en de laatantieke religieuze cultuur.¹ In dit boek richten we ons op vroege vormen van christendom. Dankzij de ‘nieuwe’ bronnen hebben we meer inzicht gekregen in de grote diversiteit die het christendom van de eerste eeuwen moet hebben gekenmerkt.² Het is niet overdreven te zeggen dat de verscheidenheid aan geloofsvisies onder de eerste generaties volgelingen van Jezus groter was dan in het christendom van onze tijd.³ Om dit te illustreren noem ik enkele punten waarover christelijke gemeenschappen verschillend dachten.

In de eerste eeuwen zijn er christelijke groepen geweest die geloofden dat er niet één God bestaat maar dat er twee zijn:⁴ de hoogste en volmaakte God (de God die door Jezus zou zijn geopenbaard) en een lagere, onbekwame en zelfs boosaardige schepper van de vergankelijke materiële wereld (die men vaak identificeerde met de oudtestamentische God). In verband hiermee waren christenen van deze richtingen van mening dat het Oude Testament na de openbaring die Jezus had gebracht, geen normatieve waarde meer had.⁵ Aan de andere kant zijn er in de eerste eeuwen ook groeperingen geweest die niet alleen geloofden dat de bijbelse God de enige God is maar die het ook vanzelfsprekend vonden dat de volgelingen van Jezus zich hielden aan alle aanwijzingen (ook die met betrekking tot besnijdenis, sabbatsviering en rein en onrein voedsel) die deze God aan zijn volk had gegeven.

Ook over de persoon en de zending van Jezus werd heel verschillend gedacht. Sommige christenen met een pagaan-hellenistische achtergrond konden zich niet voorstellen dat het aardse lichaam dat de goddelijke verlosser bij zijn neerdaling in de lagere wereld had

aangenomen, iets met zijn ware identiteit te maken had. Zij geloofden daarom ook niet dat deze goddelijke openbaringsbrenger aan een kruis was vernederd en gedood.⁶ Maar er waren ook gelovigen die het juist godslasterlijk vonden Jezus een goddelijke herkomst of goddelijke macht toe te schrijven. Zij beschouwden Jezus als de zoon van Jozef, als de laatste profeet die God naar zijn volk had gezonden en/of als de Messiaanse redder van Israël.⁷

Degenen die de boven weergegeven opvattingen huldigden, wilden allemaal volgelingen van Jezus zijn. Ze waren ervan overtuigd dat hun geloofsvizies overeenstemden met de door Jezus zelf gebrachte leer. We kunnen de vraag stellen hoe de grote diversiteit van het moderne christendom moet worden verklaard, maar minstens even relevant is de vraag hoe het komt dat het christendom van onze tijd zo veel minder divers en veelvormig is dan het christendom van de eerste eeuwen.

Voor het antwoord op deze vraag zullen we in dit hoofdstuk wijzen op de grote rol die de apostel Paulus heeft gespeeld in het ontstaan van een niet-joodse christelijke hoofdstroming. Jezus was de initiator van een hervormingsbeweging binnen het jodendom van zijn tijd en zijn (Galileese) omgeving. Paulus heeft een verstrekkende vernieuwing met creatieve theologische argumenten verdedigd en ondersteund. Hij kan evenzeer gelden als de stichter van het ons bekende niet-joodse wereldchristendom als Jezus.

We zullen de bovenvermelde aspecten in chronologische volgorde bespreken:

1. Het optreden en het programma van Jezus.
2. Diverse reacties op Jezus onder de eerste generaties volgelingen.
3. De interpretatie van Paulus en het ontstaan van de vroegkerkelijke hoofdstroming.

Het kerkelijke christendom heeft zich in de eerste eeuwen snel over de Romeinse wereld en daarbuiten verspreid. Waarom had het christendom in de context van de laatantieke cultuur zoveel meer werfingskracht dan het nu in ons deel van de wereld heeft? Aan het slot zullen we ook op deze vraag kort ingaan.

Jezus

De nieuwtestamentische evangeliën, de belangrijkste bronnen voor onze kennis van de historische Jezus,⁸ zijn geschreven veertig tot zestig jaar na Jezus' dood en enkele decennia na de verspreiding van Paulus' brieven. Zij zijn het product van vroegchristelijke reflecties op de betekenis van de persoon, de woorden en de daden, het lijden en de dood van Jezus. De oudste evangelist, Marcus, is in de theologische accenten die hij in zijn verhaal over Jezus legt, al beïnvloed door Paulus. De evangeliën liggen niet alleen aan de basis van verdere interpretaties maar zijn zelf al uitdrukking van vroegchristelijke diversiteit. Sinds de ontdekking van de Nag Hammadi bibliotheek beschikken we over een vijfde vroege bron over Jezus, het evangelie van Thomas.

De woorden van Jezus en de verhalen over zijn daden en over zijn lijden en sterven zijn mondeling overgeleverd voordat ze op schrift werden gesteld door de evangelisten. Deze mondelinge tradities zijn al vroeg verspreid buiten hun Palestijnse oorsprongsgebied. Daarvoor waren vertaling en interpretatie nodig. Degenen die de verhalen in een andere culturele omgeving doorgaven, wilden laten zien dat de woorden en daden van Jezus ook voor de nieuwe toehoorders in hun situatie actueel en relevant waren. Men moest rekening houden met hun problemen en zich uitdrukken in hun taal en in hun begrippenapparaat.

Een voorbeeld is de traditie over de maagdelijke geboorte van Jezus. Het verhaal dat Jezus door een goddelijke vader was verwekt was voor toehoorders in de Grieks-Romeinse wereld zeer herkenbaar.⁹ Over allerlei mythische en belangrijke historische personen werd in die wereld verteld dat ze voortgekomen waren uit de verbintenis van een goddelijke vader en een menselijke moeder. Dit verhaal was een manier om voor een hellenistisch gehoor de bijzondere betekenis van de persoon van Jezus uit te drukken. Het gaat hier eerder om interpretatie dan om historische reminiscentie.

Een ander voorbeeld is de negatieve berichtgeving over farizeeën en zelfs over joden in het algemeen in de evangeliën. Dit beeld is ontstaan in de jaren 50-60 toen er door allerlei oorzaken een verwijdering ontstond tussen volgelingen van Jezus en andere joodse groe-